

2021 - 2022

Jaarverslag Leerplicht en Voortijdig Schoolverlaten

Het verhaal achter de cijfers

Na een periode van - voorzichtig uitgedrukt - een 'ontregeld schoolleven' door coronamaatregelen voor leerlingen, ouders, scholen en andere betrokkenen, heeft de gang van zaken zich in schooljaar 2021-2022 weer enigszins genormaliseerd.

Dat geldt ook voor Leerplicht en Voortijdig Schoolverlaten Zuid-Holland Zuid (LVS) en voor dit jaarverslag. Een jaarverslag dat zoals gebruikelijk informatie bevat over de uitvoering van de Leerplichtwet en de Regionale Meld- en Coördinatiefunctie(RMC) in de regio Zuid-Holland Zuid (ZHZ).

Maar dit is ook een jaarverslag waarin LVS graag ingaat op nieuwe ontwikkelingen en duiding geeft aan het verhaal achter de cijfers. Zo lichten consulenten verschillende onderwerpen toe met praktijkvoorbeelden. Bijvoorbeeld als het gaat om preventie, waaraan het afgelopen schooljaar extra aandacht is besteed. Want hoe eerder we erbij zijn en we samen met leerlingen, ouders, scholen en partnerorganisaties kunnen zoeken naar oplossingen, hoe groter de kans op een succesvolle aanpak. Vanzelfsprekend is onverminderd aandacht besteed aan meldingen van ongeoorloofd schoolverzuim. Daarbij ligt het accent op terugkeer of gedeeltelijke terugkeer naar school. Om de kansen op een succesvolle terugkeer van leerlingen te vergroten, onderzoeken we onder meer de oorzaken van verzuim. Daaruit volgen adviezen en bijvoorbeeld het inschakelen van jeugdhulpinstellingen. Waar nodig wordt handhavend opgetreden, bijvoorbeeld via Halt of met een proces-verbaal.

Met de cijfers besteden we in dit jaarverslag onder meer aandacht aan verzuim van 16 uur in 4 weken, maar ook aan 'overig' en 'luxe schoolverzuim'. Daarnaast zijn we onder meer actief met preventieve acties, advies en vragen en met ontwikkelingen rond de

Methodische Aanpak Schoolverzuim (MAS). Samen met partners in onder meer het onderwijs en de zorg, ondersteunen we op deze manier gemeenten bij hun opgave om problemen die kinderen en jongeren in hun ontwikkeling bedreigen vroegtijdig op te sporen en aan oplossingen te werken.

LVS is voor de tien gemeenten in ZHZ uitvoerder en blijft zich in die rol aanpassen aan wensen van gemeenten en ketenpartners. Maar LVS is ook adviseur en voorbereider van nieuw beleid. Op dat vlak lopen we momenteel bijvoorbeeld vooruit op nieuwe wetgeving die is gericht op terugdringing van het aantal vrijstellingen. LVS nam in schooljaar 2021-2022 het initiatief om onze regio hier samen met de samenwerkingsverbanden op voor te bereiden door een nieuwe werkwijze te ontwikkelen.

Het is mooi om te constateren dat LVS hiermee al inspeelt op deze, maar ook op allerlei andere aandachtspunten die zich voordoen op het gebied van het recht van kinderen en jongeren om te leren en zich te ontwikkelen. Een gebied dat altijd in ontwikkeling is en waaraan LVS graag een bijdrage levert om jongeren te helpen aan een toekomst met perspectief.

Ik wil een ieder die heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van kinderen dank zeggen voor de inzet.

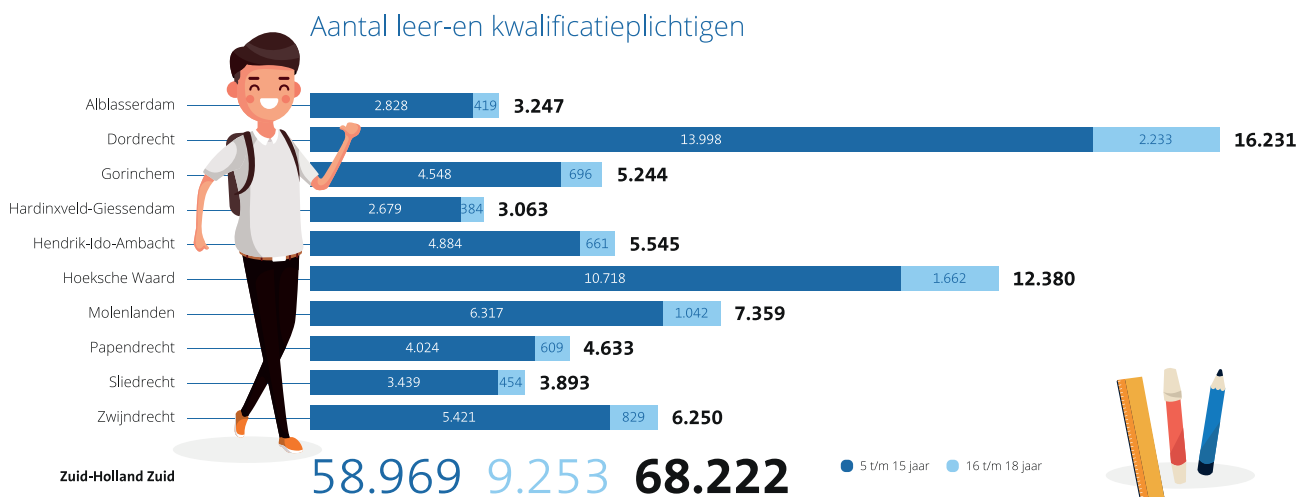
Steven van Die

Lid dagelijks bestuur Dienst Gezondheid & Jeugd, portefeuillehouder onderwijs

LVS en toezicht op de Leerplichtwet en RMC wetgeving

LVS houdt toezicht op naleving van de Leerplichtwet. We beschermen het recht op onderwijs voor alle kinderen in de regio Zuid-Holland Zuid. We zorgen ervoor dat zoveel mogelijk jongeren een startkwalificatie behalen, ofwel het minimale onderwijsniveau dat nodig is om serieus kans te maken op duurzaam geschoold werk in Nederland, zoals een diploma havo, vwo, mbo niveau 2 of hoger.

LVS werkt hierbij intensief samen met ouders, leerlingen en partnerorganisaties op het gebied van zorg, veiligheid, onderwijs en arbeid. Gezamenlijk vormen we een vangnet dat schoolverzuim en uitval zoveel mogelijk voorkomt. Wanneer dit niet lukt, ondersteunt en begeleidt LVS verzuimers en voortijdig schoolverlaters terug naar school, naar ander onderwijs, naar een baan, naar de juiste zorg of naar de meest passende plek in de samenleving.

LVS en de wet

LVS voert de Leerplichtwet en de bijbehorende Regionale Meld- en Coördinatiefunctie Voortijdig Schoolverlaten uit voor 10 gemeenten in de regio ZHZ.

Daarbij richten we ons op kinderen vanaf 5 jaar die naar school gaan. Vanaf de eerste dag van de maand na hun vijfde verjaardag hebben kinderen de plicht om naar school te gaan. Deze plicht duurt tot de dag dat ze een startkwalificatie hebben gehaald, of tot de dag waarop ze 18 jaar worden. Vanaf dit moment tot de leeftijd van 23 jaar richt LVS zich op ondersteuning bij het behalen van een startkwalificatie.

Bescherming van leerrecht en ontwikkeling

LVS zet zich in voor het recht van kinderen op onderwijs en ontwikkeling. Want ieder kind verdient de kans om zich naar eigen vermogen voor te bereiden op een maatschappelijk onafhankelijke positie. Jongeren die met plezier naar school gaan en diploma's halen, vergroten hun kansen om deze positie te bereiken.

Een belangrijke voorwaarde voor vergroting van deze kansen is het pedagogische schoolklimaat.

Thuiszitters en vrijstellingen lopen grotendeels gelijk op met landelijke ontwikkelingen.

Schooljaar 2020-2021 liet grote stijgingen zien in de aantallen thuiszitters en afgegeven vrijstellingen (volgens artikelen 5 onder a en b Leerplichtwet). Omdat niet duidelijk was of en in welke mate dit werd beïnvloed door de coronapandemie en omdat deze stijging op dat moment niet op landelijk niveau werd gesignaleerd, gaf LVS het Onderzoekcentrum Drechtsteden (OCD) opdracht tot nader onderzoek naar deze ontwikkelingen.

Hieruit blijkt dat de cijfers toch redelijk gelijk lopen met de landelijke ontwikkelingen, met uitzondering van artikel 5 onder b. Hier is de stijging veel groter dan landelijk. Het is lastig om deze stijging te verklaren.

Bij 5 onder a lijkt de belangrijkste oorzaak van de stijging te liggen in mentale problemen bij kinderen zoals angsten, depressies etc.

Volgens de Leerplichtwet houdt LVS een leerplichtadministratie bij met basisgegevens over alle leer- en kwalificatieplichtigen die wonen in de 10 gemeenten. Scholen geven hiervoor op grond van de Leerplichtwet in- en uitschrijvingen en aan- en afwezigheid van leerlingen door aan het basisregister onderwijs (BRON) van de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO). Deze gegevens verstrekt DUO vervolgens aan LVS. Op deze manier hebben we in beeld of kinderen en jongeren zijn ingeschreven bij een school, of ze verzuimen en of ze een startkwalificatie hebben behaald.

Een klimaat met aandacht voor leerlingen, met kwalitatief goede lessen van professionele docenten en met maatwerk, extra aandacht en begeleiding voor leerlingen die dat nodig hebben. Door schoolverzuim en schooluitval zo vroeg mogelijk te signaleren, proberen we kinderen en jongeren zo snel mogelijk te motiveren om terug naar school te gaan. We blijven in de gesprekken met het onderwijs daarom het belang benadrukken van tijdige melding van schoolverzuim of uitval.

Wat betreft thuiszitters wijst het OCD-onderzoek op de volgende aandachtspunten:

- scholen hebben te weinig zicht op thuiszittende leerlingen, hun problemen en ondersteuningsbehoefte
- er is een gebrek aan ruimte voor maatwerk op school de relatie tussen school en ouders kan een negatieve rol spelen
- wachtlijsten in de jeugdhulpverlening beïnvloeden het aantal thuiszitters
- het onderwerp thuiszitters vraagt om extra aandacht
- professionals worden te laat betrokken bij frequent of langdurig ziekteverzuim
- bezorgdheid over corona speelt een rol in de ontwikkelingen rond thuiszitters.

Zoals in dit jaarverslag is te lezen, werken we aan de geconstateerde aandachtspunten. Doel is om de leerlingen waarom het gaat in beeld te brengen en te houden, zodat zij waar mogelijk zo snel mogelijk terugkeren naar onderwijs.

Nadruk van afwezigheid naar aanwezigheid

Bij het terugdringen van verzuim en de aanpak van thuiszitten is het streven de komende jaren het accent te verleggen van verzuim naar 'aanwezigheid'. Onderwijsminister Wiersma deed in juli 2022 voorstellen waarbij centraal staat dat kinderen zich welkom, veilig en prettig voelen, zichzelf kunnen zijn en gezien worden.

De kernpunten daarin zijn:

1. De wijze van het registreren van verzuim wordt eenduidig. In het wetsvoorstel wordt het belang benadrukt van de focus op 'aanwezigheid'. Scholen blijken aan- en afwezigheid niet altijd correct en consequent te registreren. Dat leidt er toe dat vaak niet goed wordt gereageerd op afwezigheid. Hierbij doet het er niet toe of een leerling geoorloofd of ongeoorloofd afwezig is. Het gaat er om dat op afwezigheid de juiste actie volgt. Dus: een goede registratie en een goede inzet op verzuim.
2. Samenwerkingsverbanden passend onderwijs worden beter toegerust om verzuim en schooluitval met schoolbesturen en gemeenten tegen te gaan.
3. Het onderwijskundig perspectief wordt verplicht betrokken bij de afgifte van een vrijstelling op grond van artikel 5 onder a van de Leerplichtwet. LVS loopt hier al op vooruit. Met samenwerkingspartners heeft LVS een nieuwe werkwijze ontwikkeld die aansluit bij het wetsvoorstel en waarbij samenwerkingsverbanden een belangrijke rol gaan spelen met betrekking tot het onderwijskundig advies.

LEERPLICHT/LEERRECHT

Methodische Aanpak Schoolverzuim: samen lossen we het op

De Methodische Aanpak Schoolverzuim (MAS) is in 2017 ontwikkeld door Halt, het Openbaar Ministerie, de Raad voor de Kinderbescherming en Ingrado (vereniging voor leerplicht en RMC) om schooluitval te voorkomen. Uitgangspunt is dat de aanpak licht is waar mogelijk en zwaarder indien nodig. Het doel is altijd dat jongeren zo snel mogelijk weer onderwijs volgen.

Kern van de aanpak is snel stappen maken aan de hand van een eenduidige aanpak en duidelijkheid over wie

wat doet. Daarvoor zijn in een stappenplan vier routes bij meldingen van ongeoorloofd verzuim opgenomen: vrijwillige jeugdhulp, Halt-straft, dwang in civielrechtelijk of dwang in strafrechtelijk kader.

Medewerkers van LVS zijn gecertificeerd en sinds twee jaar wordt door het gehele team LVS volgens de MAS gewerkt. Scholen en partnerorganisaties worden daarin meegenomen.

Relatief verzuim

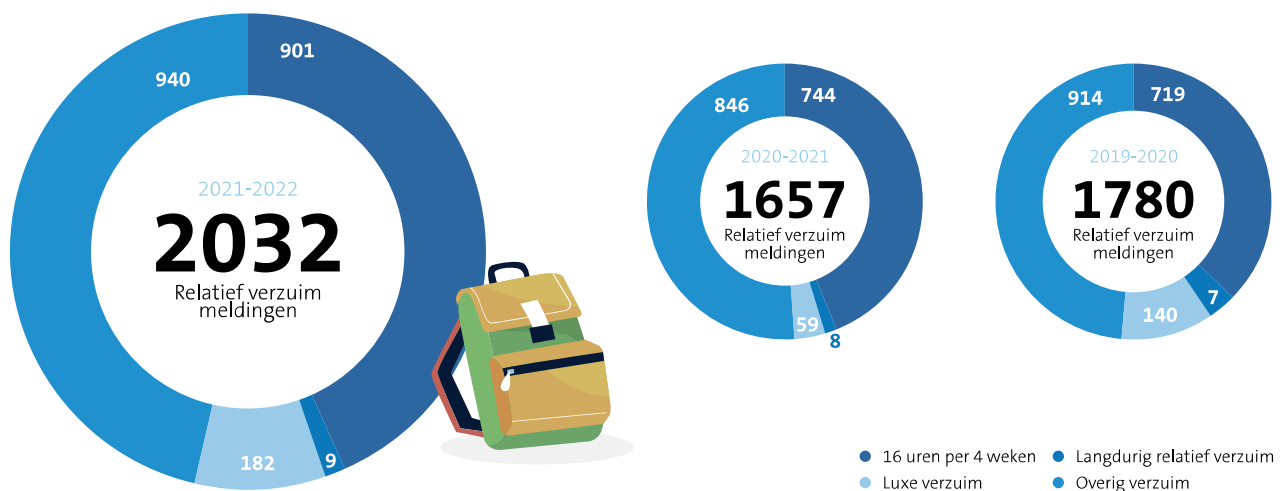
Van relatief verzuim is sprake als een leer- of kwalificatieplichtige leerling die is ingeschreven op een school zonder geldige reden niet op school aanwezig is. Dit kan worden onderverdeeld in:

- Ongeoorloofd verzuim 16 uur in 4 weken (waaronder spijbelen). De school is verplicht om dit verzuim te melden
- Ongeoorloofd overig verzuim.
  - Minder dan 16 uur in 4 weken, als er bijvoorbeeld sprake is van achterliggende problematiek
  - Veelvuldig te laat komen
- Luxe verzuim, bijvoorbeeld als ouders hun kinderen buiten de schoolvakanties om meenemen op vakantie.

Bij alle verzuimmeldingen stelt de consulent LVS een onderzoek in. Daartoe behoort een gesprek met ouders en (vanaf 12 jaar) de leerling. Onderzoek wordt gedaan naar de oorzaak van het verzuim. Samen met de leerling, ouders, school en andere partners wordt een oplossing gezocht om het verzuim te stoppen. Wanneer sprake is van persoonlijke problemen thuis kan de consulent hulpverlening of begeleiding inzetten. Doen ouders niet voldoende om verzuim te stoppen, dan zijn zij wettelijk strafbaar. Dit geldt ook voor leerlingen van twaalf jaar en ouder. Het Openbaar Ministerie en de rechtbank kunnen onder meer geldboetes, begeleiding door de jeugdreclassering of een taakstraf opleggen. Ook is het in sommige gevallen (bij 16- en 17-jarigen) mogelijk dat na melding van LVS door de Sociale Verzekeringsbank de kinderbijslag wordt stopgezet.

In het schooljaar 2021-2022 ontving LVS relatief veel meldingen van verzuim. Naast de genoemde vormen hebben deze meldingen betrekking op onder meer verzuim van minder dan 16 uur in 4 weken, verzuim met een zorgelijke achtergrond en luxe verzuim (waarbij bijvoorbeeld de vakantie ongeoorloofd wordt verlengd). Normaal gesproken gaan we hierbij in onze regio in gesprek met ouders en leerling. De laatste maanden van het schooljaar bleek het aantal meldingen zo omvangrijk dat bij lichte vormen van verzuim is volstaan met schriftelijke berichtgeving aan leerlingen en ouders. Bij de aanpak van verzuim staan het bevorderen van aanwezigheid en de daarbij behorende registratie

centraal. Hierbij maken we gebruik van de handreiking van Ingrado, waarbij aanwezigheidsbeleid onder meer wordt bevorderd door overeenstemming tussen de betrokkenen, een band tussen school en ouders, toegankelijk personeel, eenduidig gebruik van codes voor aanwezigheid en afwezigheid, zorgvuldige registratie, overzicht en het vieren van aanwezigheid.

De meldingen van relatief verzuim laten zien dat scholen weer op het 'normale niveau' zijn gaan melden. Daarbij is een duidelijke toename zichtbaar ten opzichte van de jaren waarin coronamaatregelen golden. Opvallend is ook de toename van luxe verzuim: meldingen in het PO stegen van 44 in 2020-2021 naar 123 in 2021-2022 en in het VO van 12 naar 44.

Voor het PO is deze stijging grotendeels te verklaren door extra investeringen in verzuimalertheid door LVS. Hierdoor neemt over het algemeen het aantal meldingen toe. Ook tonen de cijfers een toename van verzuim dat te maken heeft met mentale problemen die mogelijk voortvloeien uit de periode waarin coronamaatregelen golden, zoals psychische problemen, angsten en dergelijke. Dit geldt zowel bij verzuim van 16 uur in 4 weken als overig verzuim.

Absoluut verzuim

Absoluut verzuim betekent dat leer- of kwalificatieplichtige jongeren niet zijn ingeschreven op een school. Jongeren die in de regio Zuid-Holland Zuid wonen en niet zijn ingeschreven op een school komen automatisch naar boven in het systeem van LVS. Het kan gaan om jongeren die in de regio zijn komen wonen (waaronder nieuwkomers, vluchtelingen etc.) maar bijvoorbeeld ook om verhuisgevallen binnen de regio.

De administratie van LVS stelt in deze gevallen een onderzoek in waarbij zoveel mogelijk informatie wordt verzameld. Vaak blijkt de oorzaak van het absoluut verzuim in het administratieve proces van scholen te zitten. Hierbij voorziet de administratie van LVS de school van een advies en volgt alsnog de formele inschrijving op de school.

Als het onderzoek geen informatie oplevert, stuurt de administratie een brief aan de ouders/verzorgers met de vraag op welke school hun kind staat ingeschreven. Volgt er geen reactie dan wordt de casus doorgezet naar de consulent van LVS die het onderzoek voortzet.

Vaak blijkt daaruit dat jongeren al wel op een school zijn aangemeld. Is dat niet het geval dan informeert

en adviseert de consulent LVS de ouders bij het zoeken naar een nieuwe school. Daarbij kan hulp ingeschakeld worden van partnerorganisaties, zoals het Samenwerkingsverband Passend Onderwijs.

In bijna alle gevallen van absoluut verzuim is er een schoolinschrijving of volgt er een schoolinschrijving. In enkele gevallen weigeren ouders/verzorgers hun kind in te schrijven. In die gevallen kan LVS handhavend optreden.

Aandacht voor leerlingen uit Oekraïne

Vanaf maart 2022 had ook onze regio te maken met een toestroom van Oekraïners. LVS probeert ook deze groep in beeld te krijgen. Er is zicht gekomen op de groep die of een schoolinschrijving heeft en/of ingeschreven staat in de basisregistratie van de gemeente. Tot aan de zomervakantie ging het om een groep van in totaal zo'n 450 kinderen/jongeren waarvan er bijna 200 niet waren ingeschreven op een school. We weten dat van deze groep een gedeelte online lessen volgt van hun eigen school in Oekraïne. Helaas kon dit door capaciteitsgebrek nog niet verder in beeld gebracht worden.

2021-2022

256 behandelde zaken

46 zaken waar vervolgonderzoek noodzakelijk was

2020-2021

256 behandelde zaken

53 zaken waar vervolgonderzoek noodzakelijk was

2019-2020

315 behandelde zaken

64 zaken waar vervolgonderzoek noodzakelijk was

De cijfers op het gebied van absoluut verzuim zijn stabiel en laten geen bijzonderheden zien. Het totaal aantal door consulenten behandelde zaken bleef gelijk. Het aantal zaken waarin vervolgonderzoek noodzakelijk was, daalde licht.

Vrijstellingen (en vervangende leerplicht)

De Leerplichtwet kent enkele gronden voor vrijstelling van de verplichting tot schoolinschrijving, dit geldt wanneer:

- een leerling vanwege lichamelijke of psychische oorzaken niet geschikt is om op een school te worden toegelaten (artikel 5 onder a)
- ouders en leerling bezwaar hebben tegen de richting van het onderwijs (artikel 5 onder b)
- een leerling onderwijs volgt op een school buiten Nederland (artikel 5 onder c)
- een kwalificatieplichtige jongere op een andere manier voldoende onderwijs volgt (artikel 15)

Verder is er de vrijstelling van geregeld schoolbezoek, artikel 11 onder g, ook wel 'extra verlof' genoemd (bijvoorbeeld bij overlijden van een naast familielid)

Daarnaast kent de Leerplichtwet (volgens artikel 3a en 3b) vervangende leerplicht voor jongeren vanaf 14 jaar die vanwege zeer bijzondere omstandigheden geen volledig dagonderwijs op een school volgen.

Zij kunnen naast algemeen vormend en op een beroep gericht onderwijs praktijktijd krijgen naast en in samenhang met het onderwijs. Ook kunnen leerlingen in bijzondere situaties in het laatste jaar van de leerplicht toestemming krijgen onderwijs te volgen aan een MBO-instelling. Hiervoor moet een plan van aanpak worden opgesteld waarin onderwijs- en vormingsdoelen zijn opgenomen.

5 onder a

Vrijstellingen van inschrijving op lichamelijke en/of psychische gronden

Ondanks alle inspanningen is een passende onderwijsplek soms moeilijk te vinden. Dan zijn samenwerkingsverbanden passend onderwijs en eventueel zorgpartners aan zet om in samenspraak met ouders en vanaf 12 jaar kinderen een onderwijsplek te vinden. LVS heeft in die gevallen vaak een functie als verbinder, regisseur en soms als bewaker van resultaat. Soms is onderwijs (tijdelijk) echt niet mogelijk. LVS kan dan na sociaal-medisch advies te hebben ingewonnen een vrijstelling verlenen voor de duur van een jaar.

Samen zoeken naar oplossingen die het beste aansluiten bij de situatie van de leerling

‘Als ouders een beroep doen op vrijstelling van de inschrijvingsplicht vanwege lichamelijke en psychische problematiek proberen we vaak te zoeken naar mogelijke aanpassingen in het onderwijs. Aanpassingen op maat waarmee leerlingen toch onderwijs kunnen volgen en een vrijstelling kan worden voorkomen.’ Consulent leerplicht en voortijdig schoolverlaten Marjon Idema licht toe hoe dat in de praktijk werkt.

‘Als dit in situaties waarbij een beroep wordt gedaan op vrijstelling nog niet het geval is, vragen wij ouders het Samenwerkingsverband erbij te betrekken om te onderzoeken of een vorm van onderwijs mogelijk is. Waarschijnlijk wordt het betrekken van het Samenwerkingsverband volgend jaar overigens een wettelijke verplichting. LVS loopt hier in samenwerking met samenwerkingsverbanden en andere partnerorganisaties al op vooruit. Een nieuwe werkwijze is ontwikkeld waarbij het samenwerkingsverband in alle aanvragen betrokken wordt en wordt gevraagd om een onderwijskundig advies. Deze werkwijze gaat vermoedelijk per 1 januari 2023 in.’

Succesvol

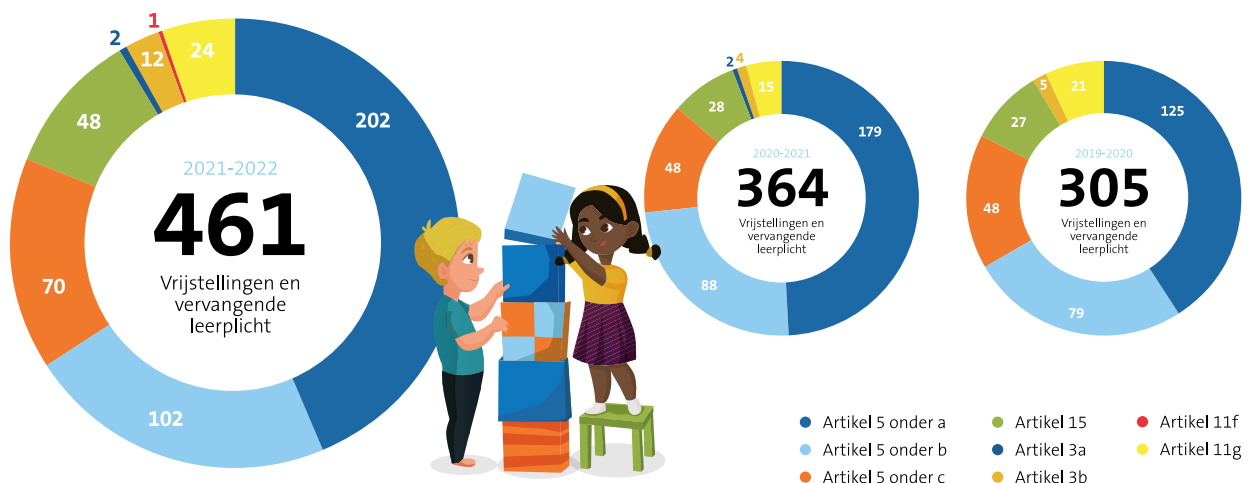
‘Dit jaar was ik betrokken bij een leerling, die op haar dagbestedingsplek toch onderwijs volgde, geleverd door de school. De school had bij het samenwerkingsverband een arrangement aangevraagd voor een thuisdocent die drie uur per week kon langskomen bij de dagbesteding. De belasting werd opgevoerd en aan het einde van het jaar werd besloten een plek te zoeken in het speciaal onderwijs. Hiermee werd een vrijstelling voorkomen. Ik kom ook ouders tegen die een beroep op vrijstelling per se willen voorkomen en strijden voor een passend onderwijsaanbod voor hun kind. Uiteindelijk regelde in zo’n situatie het samenwerkingsverband dat een school het lespakket verzorgde. De leerling werd thuis met lessen begeleid door een docent van de school. Het gaat daarbij in principe altijd om tijdelijke oplossingen.’

5 onder b

Vrijstelling op grond van richtingsbezwaar

In oktober 2021 is door het dagelijks bestuur een nieuwe werkwijze vastgesteld die gaat over art. 5 onder b. Dit artikel houdt in dat ouders een beroep doen op vrijstelling van de inschrijvingsplicht op basis van hun geloofs- of levensovertuiging. Naar aanleiding van de privacywetgeving, onrust bij ouders en na kamervragen, zijn aanpassingen in de werkwijze in oktober 2022 opnieuw vastgesteld door het dagelijks bestuur.

Deze werkwijze houdt in dat ouders (vanuit wetgeving en jurisprudentie) aan bepaalde voorwaarden moeten voldoen voordat het beroep wordt getoetst. De werkwijze voorziet er tevens in dat deze groep ouders en hun kinderen hetzelfde aanbod van de jeugdgezondheidszorg krijgt als schoolgaande kinderen en hun ouders.

Opvallend in de cijfers van vrijstellingen is de toename van vrijstellingen volgens artikel 15. Deze vrijstellingen hebben betrekking op kwalificatieplichtige jongeren (16-17 jaar) die vanwege bijzondere omstandigheden op andere manieren onderwijs volgen. Deze jongeren werken bijvoorbeeld of worden intern opgeleid aan de hand van een plan van aanpak. De cijfers geven aan dat meer maatwerk wordt geleverd en dat dit ook makkelijker gaat dan eerder doordat de mogelijkheden op de arbeidsmarkt groter zijn.

Als we ingaan op de artikelen 5 onder a en b zien we het volgende:

- 5 onder a. afgegeven vrijstellingen stijgen van 149 naar 170, een toename van 14%. Deze toename lijkt vooral te worden veroorzaakt door mentale problemen die mogelijk voortvloeien uit de periode waarin coronamaatregelen golden, zoals psychische problemen, angsten en dergelijke.

Daarnaast is ook het aantal vrijstellingen (ingetrokken, ongegrond, afgewezen) toegenomen. Een reden hiervoor kan zijn dat er voor leerlingen toch een passende onderwijsplek werd gevonden.

-5 onder b. afgegeven vrijstellingen stijgen van 55 naar 70, een toename van 27%. Het is op basis van de beschikbare informatie lastig om deze stijging te verklaren. Door de nieuwe werkwijze hopen we dit aantal terug te dringen en de kinderen die het betreft beter in beeld te krijgen. Daarnaast is ook hier het aantal vrijstellingen (ingetrokken, ongegrond, afgewezen) toegenomen.

Thuiszitters

Thuiszitten

Onderwijs is essentieel voor de ontwikkeling van kinderen en de beste garantie voor een kansrijke toekomst. Daarom willen we voorkomen dat leerlingen thuiszitten. De meeste leerlingen waarbij dit wel het geval is, hebben meerdere problemen tegelijk. Denk aan een lichamelijke handicap of psychiatrische problemen, zoals angsten, psychische problematiek, autisme of gedragsproblemen. Daarnaast hebben deze leerlingen vaak problemen thuis, zoals het ontbreken van structuur, armoede, schulden, gebroken gezinnen of vechtscheidingen en blijkt de overgang van de ene naar de andere 'schoolsoort' het risico op thuiszitten te vergroten.

Onder 'thuiszitter' verstaan we een leer- of kwalificatieplichtige leerling (5-18 jaar), die:

- al dan niet is ingeschreven op een school
- vier weken of langer niet naar school gaat
- geen vrijstelling volgens de Leerplichtwet heeft
- niet ziek is of
- wel ziek is, maar conform plan van aanpak in staat is om (gedeeltelijk) naar school te gaan.

Zoals ook elders in dit jaarverslag aan de orde komt, wordt komend schooljaar een voorstel van de minister

van onderwijs behandeld waarin de uitgangspunten 'ongeoorloofd' en 'geoorloofd' verzuim worden losgelaten en aanwezigheid centraal staat. Met dit voorstel komen alle thuiszitters nadrukkelijker in beeld en kan daarop gestuurd worden.

In de huidige aanpak van thuiszitten is samen met ouders, leerkrachten, bestuurders en jeugdprofessionals een 'Doe-agenda' opgesteld. Hiermee wordt er tot 2023 aan gewerkt, dat voor iedere thuiszitter binnen drie maanden passend onderwijs of zorgaanbod is gevonden. Dat heeft er toe geleid dat het afgelopen schooljaar is gewerkt met 7 maatregelen. Gezocht is naar aanvullende, realiseerbare en concrete maatregelen. De maatregelen in de 'Doe-agenda' zijn aanvullend op maatregelen waarbij al is besloten om bijvoorbeeld de samenwerking tussen onderwijs en jeugdzorg te verbeteren. Daarnaast zijn de maatregelen realiseerbaar. Er is bewust voor gekozen in te zetten op maatregelen waar we zélf invloed op hebben en maatregelen die buiten onze 'invloedzone' liggen even te laten liggen. Tot slot zijn de maatregelen concreet. Vandaar dat we spreken van een 'Doe-agenda'.

De 7 maatregelen uit de Doe-agenda

- Investeer in de aanpak van school(ziekte)verzuim op schoolniveau door heldere afspraken tussen school, professionals en ouders over het signaleren en melden van school(ziekte)verzuim
- Bevorder de deskundigheid van de mensen die het doen, zodat 'problemen' snel worden herkend en aangepakt
- Stel een regionale werkwijze op voor de overstap van zorgleerlingen van vo naar mbo, zodat leerlingen met veel problematiek niet ongezien binnen het mbo starten
- Pas de procedure voor vrijstellingen toe, zodat rekening wordt gehouden met de pedagogische mogelijkheden
- Ontwikkel een doorbraakaanpak die staat voor het realiseren van een bindend besluit waardoor thuiszitten zo snel mogelijk eindigt
- Verbeter de informatiepositie van ouders, zodat zij weten wat er mogelijk is en wat zij kunnen doen
- Richt een dashboard in om een beeld te krijgen van kinderen die langdurig niet naar school gaan.

2019-2020

22 thuiszitters

2020-2021

44 thuiszitters

2021-2022

↑ 46 thuiszitters

Actueel (einde schooljaar 2021-2022)

47 aanvang schooljaar 2021-2022

57 nieuwe gevallen daarna

50 opgelost

8 18 jaar geworden of verhuisd

Het aantal thuiszitters is gestegen van 44 naar 46. Ondanks inzet in de aanpak van thuiszitters is het aantal licht gestegen. Dit lijkt vooral te worden veroorzaakt door mentale problemen die mogelijk voortvloeien uit de periode waarin coronamaatregelen golden, zoals psychische problemen, angsten en dergelijke.

Preventie: voorkomen is beter dan genezen

Hoe eerder we erbij zijn, hoe groter de kans op een succesvolle aanpak. Een belangrijk deel van het werk van LVS is samen te brengen onder de noemer preventie. Een noemer die uiteenlopende activiteiten bundelt. Van vroegsignalering tot specifiek advies voor brugklassers. En van advisering, voorlichting en vraagbaakfunctie voor leerlingen, ouders, leerkrachten, scholen, gemeenten en partnerorganisaties tot preventieve gesprekken bij dreigend verzuim en

verzuimalertheid. Van de versterking van alertheid geeft consulent Marjon Idema hieronder een voorbeeld uit de praktijk.

Cijfermatig zijn preventieve werkzaamheden moeilijk in beeld te brengen. LVS probeert dit wel te doen, maar tot op heden zijn dit geen betrouwbare cijfers.

‘Scholen hebben het beste met hun leerlingen voor en zien verzuim als belangrijk aandachtspunt’

‘Landelijk gezien blijft het primair onderwijs in vergelijking met het voortgezet onderwijs achter als het gaat om het aantal verzuimmeldingen bij leerplicht. Om oorzaken hiervan in beeld te brengen hebben we onder meer directeuren geïnterviewd van scholen die drie jaar geen verzuim hadden gemeld.’ Consulent leerplicht en voortijdig schoolverlaten Marjon Idema vertelt wat deze en andere activiteiten van de werkgroep versterken verzuimalertheid en meldingsbereidheid opleveren.

‘Uit de interviews met de directeuren blijkt dat het met verzuimalertheid wel goed zit. Scholen hebben verzuim meestal goed in beeld. Ze hebben het beste met hun leerlingen voor en zien verzuim als een belangrijk aandachtspunt. Maar soms hebben ze redenen om verzuim niet aan Leerplicht door te geven. Bijvoorbeeld om de relatie met ouders in stand te houden. Het afgelopen schooljaar kregen we meer meldingen dan vorig schooljaar. Vooral op het gebied van luxeverzuim, waarbij ouders zonder toestemming van school eerder op vakantie gaan of te laat terugkomen. Ook bij zorgwekkend verzuim kan LVS bijdragen aan het starten

van de juiste hulp voor ouders.

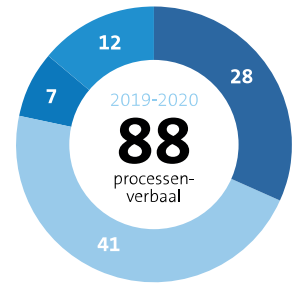
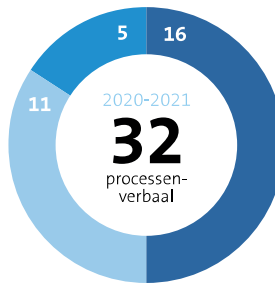
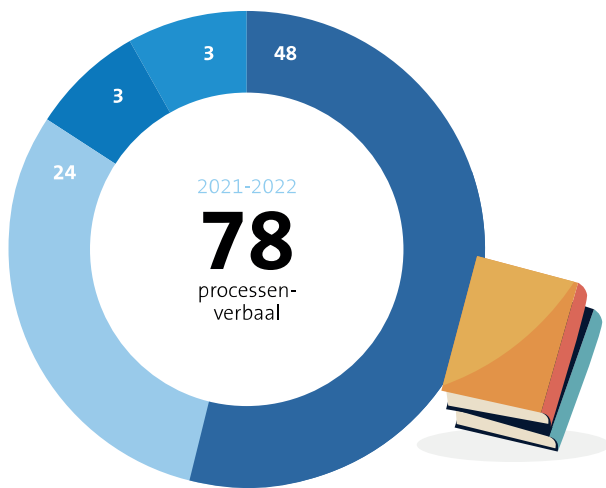
Met de projectgroep hebben we een aantal activiteiten georganiseerd. Zo hebben we op de Pabo voorlichting gegeven over onze werkwijze, we zijn aangesloten bij lokale overleggen tussen gemeenten en onderwijs of bij netwerkbijeenkomsten van Intern Begeleiders. Deze activiteiten werpen duidelijk vruchten af; het aantal verzuimmeldingen door het PO is toegenomen waardoor sneller passende interventies ingezet konden worden. Ook onze mogelijke rol bij frequent te laat komen, zoals we al doen bij het voortgezet onderwijs, hebben we onder de aandacht gebracht.

Handhaving

Bij de aanpak van ongeoorloofd schoolverzuim wordt volgens de lijn van de MAS altijd gezocht naar oplossingen met ouders, leerling, school en andere partners om het verzuim (deels) te stoppen. We kunnen er echter niet altijd onderuit om sancties op te leggen. Bijvoorbeeld in de vorm van een verwijzing naar Halt voor een leer-/werkstraf of het opmaken van een proces-verbaal tegen leerlingen vanaf 12 jaar en hun ouders. Dat kan uiteindelijk leiden tot een voorwaardelijke of onvoorwaardelijke taakstraf of

begeleiding door de jeugdreclassering tot maximaal twee jaar. Het Openbaar Ministerie en de rechter richten zich hierbij altijd op terugkeer naar school, straffen is namelijk geen doel op zich.

Als ouders bijvoorbeeld hun kinderen buiten de schoolvakanties om meenemen op vakantie, is sprake van luxe verzuim. Dat kan vanuit het Openbaar Ministerie een boete opleveren voor de ouders.

- BO en SBO
- VO
- (V)SO
- Beroepsonderwijs

Door de stijging van de verzuimmeldingen stijgt in het kielzog daarvan ook de hoeveelheid opgemaakte processen-verbaal. Deze stijgingen worden mede veroorzaakt door een behoorlijke toename van het aantal meldingen van luxe verzuim.

- Alblasserdam
- Dordrecht
- Hardinxveld
- HIA
- Hoeksche Waard
- Gorinchem
- Molenlanden
- Papendrecht
- Sliedrecht
- Zwijndrecht

De Halt-verwijzingen zijn met 14 gestegen ten opzichte van het schooljaar 2020-2021.

Deze toename wordt, net als bij de processen-verbaal, veroorzaakt door de stijging van de verzuimmeldingen.

Accent bij verzuim op vroeg overleg met betrokkenen en ketenpartners

‘Het afgelopen schooljaar kreeg ik een melding waarbij sprake was van regelmatig schoolverzuim en te laat komen. Ik wilde met de leerling en de ouders in gesprek om te overleggen en te zoeken naar oplossingen. Maar op drie uitnodigingen kreeg ik geen reactie.’ Consulent leerplicht en voortijdig schoolverlaten Valerie Ali vertelt hoe zo’n situatie toch een positief vervolg kan krijgen.

‘Het gezin had te maken met een scheiding en verhuizing maar er was verder geen hulpverlening bij betrokken. Er was al eens een gesprek met de betreffende leerling gevoerd en een waarschuwing gegeven. Nu wilde ik graag met het gezin in gesprek over het verzuim en eventuele oplossingen. Zoals begeleiding van het jeugdpreventieteam voor een periode van drie maanden om een goede start op een nieuwe school in een nieuw schooljaar mogelijk te maken.’

Niet vrijblijvend

‘Ik nodigde de ouders uit, maar kreeg op drie uitnodigingen geen reactie. Dat is best uitzonderlijk. Want meestal vinden ouders zulke situaties ook heel vervelend. Ze hebben er niet altijd grip op en staan vaak open voor ondersteuning. Of ze hebben een verklaring voor de situatie en willen graag uitleggen en overleggen. In deze situatie was het verzuim in de tussentijd opgelopen tot tientallen uren. Daarmee overschrijd je de grens voor een relatief lichte straf via HALT en

wordt een proces-verbaal onvermijdelijk. De Raad voor de Kinderbescherming doet dan onderzoek gericht op de jongere en het door hem of haar gepleegde delict. De uitkomst van een proces-verbaal kan zijn dat jeugdreclassering wordt opgelegd. Afspraken zijn dan niet meer vrijblijvend maar verplicht.’

‘Ik heb het gezin hierover geïnformeerd. De situatie die daarmee dreigde te ontstaan was voor hen het moment om mij te bellen en een afspraak te maken voor een gesprek. Zo konden we gezamenlijk op zoek naar oplossingen. De woorden ‘proces-verbaal’ hoeven we in de praktijk gelukkig vrijwel nooit te gebruiken. Doordat het accent veel meer naar voren is gelegd, kunnen we zulke situaties met overleg tussen leerlingen, ouders, scholen en andere ketenpartners meestal voorkomen en gezamenlijk werken aan betere oplossingen. In dit geval is de opkomst van de leerling op een nieuwe school inmiddels heel goed, zijn houding nog beter en de aansluiting met leerlingen en docenten ver boven verwachting. Alleen maar reden tot blijdschap.’

Voortijdig schoolverlaten

Onder voortijdig schoolverlaten (VSV) verstaan we het verlaten van school zonder een startkwalificatie (een diploma havo, vwo, mbo niveau 2 of hoger). In de regio Zuid-Holland Zuid zijn dat bijna 700 jongeren (1.9%). Ruim 98% van de jongeren verlaat het onderwijs dus met een diploma. Bij de jongeren die uitvallen is veelal sprake van onder meer multiproblematiek en onvoldoende beheersing van de Nederlandse taal.

Daarnaast blijkt uit onderzoek van het CBS dat:

- jongeren zonder startkwalificatie twee keer zo vaak werkloos zijn dan jongeren mét een startkwalificatie
- voortijdig schoolverlaters ruim zes keer zo veel kans hebben om in aanraking te komen met de politie dan jongeren met een startkwalificatie
- jongeren met een startkwalificatie gezonder leven en daardoor minder vaak een beroep doen op de zorg.

Om voortijdig schoolverlaten te voorkomen, is Nederland verdeeld in 40 zogenaamde RMC (Regionale Meld- en Coördinatiefunctie) regio's, waarin onderwijs en gemeenten samenwerken. Binnen de RMC-regio's maken scholen en gemeenten elke vier jaar afspraken over maatregelen om uitval van vooral jongeren van 18 tot 23 jaar te voorkomen.

Als LVS is het bij voortijdig schoolverlaten onze taak om jongeren tot 23 jaar te volgen op hun weg naar een startkwalificatie. Wanneer uitval dreigt, bieden we hen een passend aanbod om tot een startkwalificatie te komen. Als dit niet kan, begeleiden onze consultants in samenwerking met andere partners de jongere naar werk, een combinatie van leren en werken of hulpverlening. Dat betekent in de praktijk dat we optreden wanneer verzuim wordt gemeld. In onze regio is met het onderwijs afgesproken dat verzuim van jongeren boven de 18 jaar volgens dezelfde richtlijnen wordt gemeld als bij jongeren onder de 18 jaar.

Het doel van de verzuimaanpak is voortijdig schoolverlaten voorkomen. Dit is in het belang van de jongere én in het belang van de maatschappij. Als jongeren toch willen of moeten stoppen met hun opleiding, helpen wij hen waar mogelijk naar een andere opleiding. Als een startkwalificatie niet haalbaar blijkt, begeleiden wij ze naar een zo passend mogelijk alternatief. Dit kan bijvoorbeeld werk zijn, maar ook hulpverlening of regionale of lokale projecten waarin jongeren zich verder ontwikkelen.

Op het mbo wordt LVS betrokken bij het loopbaantraject van de student vanaf het moment dat duidelijk is dat deze geen perspectief meer heeft op de school en (nog) geen vervolgbestemming heeft. Samen met de school en de student onderzoeken we dan welke ondersteuning nodig is en welke stappen gezet kunnen worden naar een andere opleiding, werk of hulpverlening.

LVS-consulenten leggen contact met de jongeren die zijn uitgevallen, onder meer via WhatsApp, school of netwerkpartners, schriftelijk of door middel van huis(deur)bezoek en zorgen voor maatwerk. Zo informeren zij de jongeren over het aanbod van de regionale en lokale partners en stimuleren ze hen om deel te nemen. Enkele voorbeelden van de mogelijkheden zijn Project Werk In Zicht, SITY Academy en Trajecten via Maatschappelijke Diensttijd.

De VSV-cijfers

2020-2021
 693 voortijdig schoolverlaters

Dit zijn de VSV-cijfers van het schooljaar 2020-2021. De formele VSV-cijfers van het schooljaar 2021-2022 verschijnen in het voorjaar van 2023.

2018-2019

781 voortijdig schoolverlaters

2019-2020

625 voortijdig schoolverlaters

Verzuim 18+

Jongeren van 18 tot 23 jaar vallen niet meer onder de Leerplichtwet. Toch is het belangrijk dat ook jongeren van 18+ zonder startkwalificatie onderwijs volgen. Schoolverzuim is een voorbode van uitval en vormt een bedreiging voor de ontwikkeling van toekomstkansen van jongeren. Daarom staat ook het verzuim van jongeren van 18 tot 23 jaar al jaren hoog op de agenda. LVS spant zich samen met onderwijs en partners in de regio in om schoolgang te bevorderen en daarmee verzuim terug te dringen. Als het verzuim gemeld is,

neemt LVS contact op met de school en de student. De consulent van LVS onderzoekt waarom de student het onderwijsprogramma niet volgt. Bij achterliggende problematiek kan LVS in samenwerking met de ketenpartners helpen bij het zoeken naar een oplossing. Op deze manier ondersteunen we jongeren in een zo vroeg mogelijk stadium en voorkomen we langdurig verzuim. LVS heeft met de scholen afspraken gemaakt over het melden van verzuim. Dit staat beschreven in een verzuimprotocol.

2021-2022
↑ 815 verzuim
leeftijd 18+

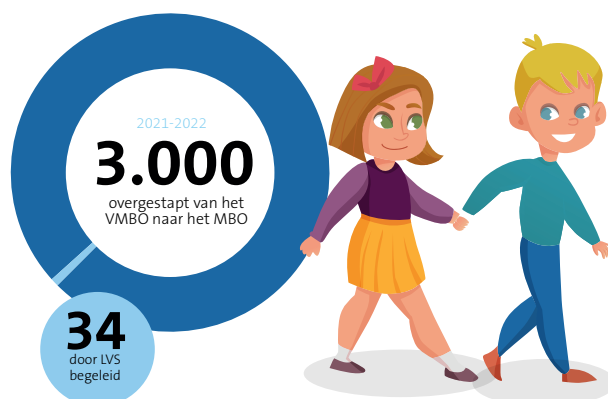
2019-2020
731 verzuim
leeftijd 18+

2020-2021
709 verzuim
leeftijd 18+

De verzuimmeldingen 18+ laten zien dat scholen weer op het 'normale niveau' zijn gaan melden. Daarbij is een duidelijke toename zichtbaar ten opzichte van de jaren waarin coronamaatregelen golden.

Overstap VO naar MBO

Binnen de regio maken jaarlijks ruim 3.000 leerlingen de overstap van het Voortgezet Onderwijs (VO) naar het Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO). Deze overstap is een risicovol moment in de schoolloopbaan van jongeren, waardoor een deel niet goed doorstroomt. Samen met de vo-scholen en mbo-instellingen zorgen we er daarom voor dat leerlingen bij deze overstap in beeld zijn en ondersteund worden waar nodig. Zo stimuleren we dat jongeren zich op tijd aanmelden bij een vervolgopleiding. Voor sommige jongeren is doorstromen naar mbo niet mogelijk. We zorgen dan voor een goede aansluiting naar werk of dagbesteding waar jongeren zich verder ontwikkelen.

‘Voorkomen dat jongeren op de bank komen te zitten’

In de ‘pilot exitgesprekken’ zoekt LVS in de regio contact met jongeren om hen te begeleiden naar een nieuwe opleiding, naar werk of naar de beste plek voor hen in de maatschappij.

Wat is de aanleiding voor de pilot?

Als LVS verwachten we dat de coronapandemie een uitgesteld negatief effect heeft op het aantal voortijdig schoolverlaters. Online-onderwijs heeft bijvoorbeeld bij veel studenten tot studievertraging geleid. Het gaat niet alleen om vertraging in de cognitieve ontwikkeling, maar ook in sociaal-emotionele ontwikkeling. Hierdoor wordt de bestaande kansenongelijkheid tussen jongeren vergroot. Jongeren uit gezinnen met een lagere sociaaleconomische achtergrond ervaren in grotere mate de negatieve effecten van de maatregelen die vanwege de coronapandemie zijn genomen in het onderwijs. De kloof tussen jongeren met een stimulerende en faciliterende thuisomgeving, en jongeren die dat missen, wordt steeds groter. Met financiële steun van de overheid en met twee mbo-instellingen in de regio zijn we daarom de ‘pilot exitgesprekken’ begonnen.’

Wat houdt de pilot in?

Normaal heeft een jongere een exitgesprek op school, wordt uitgeschreven en vervolgens afgemeld bij DUO. Eén of twee maanden later krijgt LVS een melding en proberen wij in contact te komen met deze jongere. Maar de respons op onze uitnodiging is meestal niet hoog. Met de pilot exitgesprekken willen we dit proces versnellen, door als consulent LVS aan te sluiten bij het exitgesprek dat de jongere met zijn of haar studieloopbaanbegeleider heeft. We kijken samen met de school wat er nodig is om de jongere zo snel

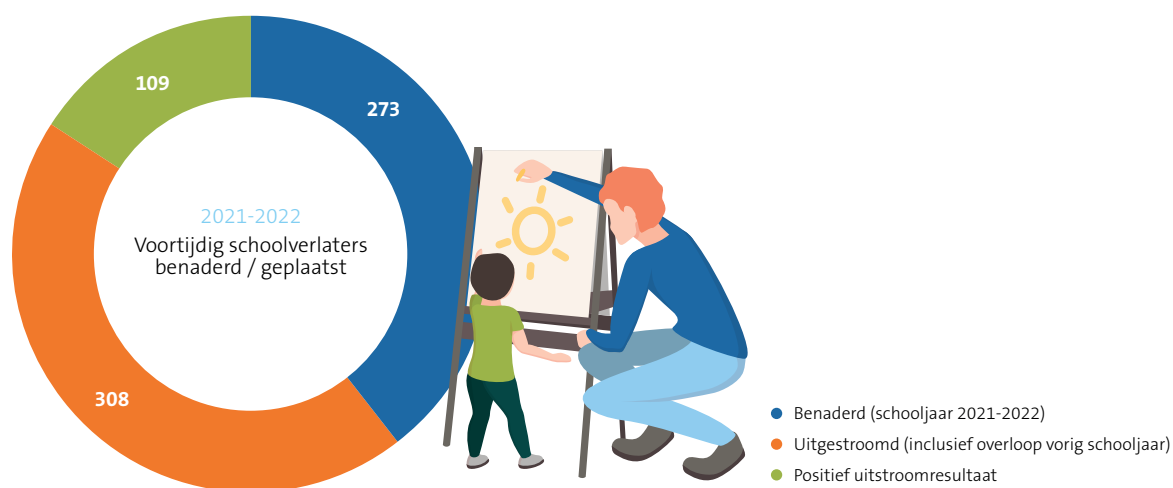
mogelijk terug op een andere opleiding of werk te krijgen. Zo kunnen we de jongere ‘warm overnemen’ en proberen te verbinden met voorzieningen in de regio, zoals onderwijs, werk of soms hulpverlening. Op deze manier ondersteunen we jongeren in een zo vroeg mogelijk stadium en voorkomen we voortijdig schoolverlaten. In samenwerking met Yuverta en het Da Vinci College in Dordrecht is LVS dit schooljaar met de pilot-exitgesprekken gestart. Afgezien van het feit dat we zo sneller in contact komen met een jongere, kunnen we ook direct de ervaring, expertise en het inzicht van de school gebruiken voor onze bemiddeling. Wat is de reden van uitval? Wat heeft de school al geprobeerd? Wat werkt wel en wat niet? En samen kunnen we de ondersteuningsbehoefte van de jongere in kaart brengen. We willen uiteindelijk voorkomen dat jongeren op de bank komen te zitten. Nu kunnen we snel een volgende stap zetten met informatie die al voorhanden is. Niet opnieuw het wiel uitvinden, maar doorgaan op wat de school al begonnen is en dit uitbouwen tot maatwerk voor de jongere. Ondanks de benodigde extra inzet vinden we het belangrijk dat een leerling goed wordt overgedragen en dat we het proces goed kunnen afronden. Dat beantwoordt aan de zorgplicht. De pilot loopt sinds dit schooljaar en moet nog worden geëvalueerd. Als de evaluatie positief uitvalt, willen we deze vorm van exitgesprekken regulier in de hele regio gaan inzetten.

Het betreft hier alleen leerlingen van het Da Vinci College en Yuverta MBO.

Jongeren van 18 tot 23 jaar zonder een startkwalificatie en geen schoolinschrijving

Jaarlijks brengen we in de zomerperiode (maanden juni, juli, augustus en september) de situatie van jongeren in beeld die in de loop van het schooljaar stopten met hun opleiding. Dit deden we in de voorgaande schooljaren onder de noemer **'Zomeractie'**. In 2021-2022 hebben we dit gedurende het hele schooljaar consequent gedaan. Jongeren van 18 tot 23 jaar die nog geen startkwalificatie, schoolinschrijving, werk en/of andere dagbesteding hebben, benaderen we actief en vragen we waarom zij gestopt zijn met hun opleiding, wat hun plannen zijn en of zij ondersteuning nodig

hebben. Het gaat hier om alle jongeren uit de regio ZHZ die gestopt zijn met hun opleiding. Wij stimuleren jongeren altijd eerst om te starten met een opleiding en ondersteunen hen in deze zoektocht. Op die manier voorkomen wij dat deze jongeren school daadwerkelijk voortijdig verlaten. Wanneer zij een andere vorm van ondersteuning nodig hebben, dragen we ze 'warm' over aan een partij die passende ondersteuning kan bieden naar werk of zorg, zoals MatchMakers, het sociaal team, Project Werk In Zicht en Maatschappelijke Diensttijd.

Jongeren van 17 jaar waarvan de vrijstelling vanwege de leeftijd afloopt

Alle jongeren moeten de kans krijgen een opleiding te volgen en zich daarmee verder te ontwikkelen. Als dat niet mogelijk is, kijken we naar wat jongeren nodig hebben om mee te doen in de samenleving. Want iedereen moet de kans krijgen om zich te ontwikkelen naar de eigen mogelijkheden. Daarom monitoren we de jongeren die een vrijstelling van de leerplicht hebben en benaderen we deze voordat de vrijstelling vanwege de leeftijd (18 jaar) eindigt. Drie maanden voordat een jongere 18 jaar wordt, zoekt LVS contact

en vragen we of de jongere ondersteuning nodig heeft bij het zoeken naar dagbestedingsmogelijkheden. Waar mogelijk bieden we bij deze zoektocht ondersteuning. Of we dragen de jongere 'warm' over aan een partij die passende ondersteuning kan bieden bij het vinden van een dagbesteding. Op die manier voorkomen wij dat deze jongeren bij bereiken van de leeftijd van 18 jaar daadwerkelijk voortijdig schoolverlater worden en geen dagbesteding hebben.

---

screening vrijstelling
vanwege leeftijd **55** jongeren
benaderd

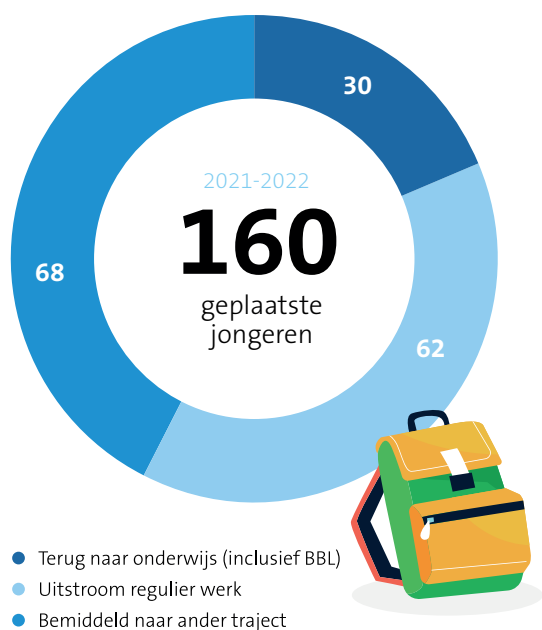
Aanpak MatchMakers

In de 'Aanpak MatchMakers' voert LVS de regie in een samenwerkingsverband van organisaties. De matchmakers – afkomstig van LVS, de Sociale Diensten, jongerenwerk Rnewt en maatschappelijke ondersteuner MEEVivenz - ondersteunen samen met verschillende partners jongeren van 18 tot 27 jaar die al eerder uitvielen en geen startkwalificatie of een kwetsbare positie op de arbeidsmarkt hebben bij het vinden van werk, school, zorg of een combinatie hiervan. Zij gaan op zoek naar jongeren in hun eigen woonomgeving, proberen door huisbezoek met hen in contact te komen en hun vertrouwen te winnen. Samen met de jongeren wordt vervolgens een plan gemaakt om hun doelen op het gebied van werk, leerwerk of school te bereiken. Soms is een steuntje in de rug voldoende. Soms is de begeleiding intensief. Hoe dan ook, de matchmakers dragen op deze manier samen met de deelnemende jongeren bij aan een gezonde samenleving en voorkoming van zorg- en uitkeringslasten.

In 2021 evalueerde Kennisinstituut Movisie de aanpak MatchMakers (Ik durf weer te dromen). Hierin concludeert Movisie dat de aanpak MatchMakers goed past bij de wetenschappelijke inzichten op het terrein van het ondersteunen van kwetsbare groepen én dat de aanpak MatchMakers inmiddels een regionaal bekende en erkende praktijk in 'de keten' is geworden. Door alle betrokkenen wordt onderschreven dat MatchMakers een noodzakelijke of tenminste nuttige, waardevolle voorziening is.

Op basis van deze evaluatie heeft het samenwerkingsverband van partners besloten de 'Aanpak MatchMakers' te verlengen voor een periode van vier jaar. Dit geeft meer rust in het team en schept mogelijkheden om te groeien, de aanpak te verfijnen en de samenwerking met de andere organisaties te versterken.

MatchMakers

Colofon

Dit is een uitgave van Leerplicht en Voortijdig Schoolverlaten,
onderdeel van de Dienst Gezondheid & Jeugd ZHZ.

Tekst: LVS en Scherp tekstwerk

Redactie: Scherp tekstwerk en Jan-Willem Koene

Vormgeving: Impuls Ontwerpt

November 2022